

جغرافیای روستایی ایران

دکتر حسن افراخته

تهران

۱۳۹۳

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

Afrakhteh, Hassan

سرشناسه: افراخته، حسن، ۱۳۳۴ -

عنوان و نام پدیدآور: جغرافیای روستایی ایران / حسن افراخته.
 مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۳.

مشخصات ظاهری: یازده، ۲۵۱ ص.؛ مصور (رنگی)

فروست: «سمت»؛ ۱۷۹۲. جغرافیا؛ ۱۰۱.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۰۰۱۲-۱ ۷۵۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا

Hassan Afrakhteh. The Rural Geography of Iran

یادداشت: پشت جلد به انگلیسی؛

یادداشت: واژه‌نامه.

یادداشت: کتاب‌نامه: ص. ۲۲۵-۲۴۰.

یادداشت: نمایه.

موضوع: جغرافیای روستایی — ایران

وضعیت جمعیت روستایی

موضوع: روستاها — ایران — اوضاع اجتماعی

شناسه: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

رده‌بندی کنگره: ۱۰۱ ج ۱ / اف / ۱۲۷ GF

رده‌بندی دیویی: ۱۵/۵

شماره کتابشناسی ملی: ۳۵۰۰۰۰۰۹

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

جغرافیای روستایی ایران

دکتر حسن افراخته (عضو هیئت علمی دانشگاه خوارزمی)

ویراستار: ندا طاهری

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۳

تعداد: ۱۰۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: «سمت»

چاپ و صحافی: سازمان چاپ و انتشارات وابسته به اوقاف و امور خیریه

قیمت: ۷۵۰۰۰ ریال. در این قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)،

روبه‌روی پمپ گاز، کد پستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۴۴۲۴۶۲۵۰-۲

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

سخن «سمت»

یکی از هدفهای مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاهها بوده است و این امر، مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبنای و مسائل علمی است.

سازمان انقلاب فرهنگی در این زمینه گامهایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می کرد به سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۲۷/۶/۶۱ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها» را، که به اختصار «سنت» نامیده می شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و بسوز، به مطالعات و تحقیقات لازم بپردازد و در رشته های مختلف علوم انسانی به تألیف و تدوین منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب نظران زیادیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن باید به تدریج و پس از انتقادات و آوره های پیاپی ارباب نظر به دست آید. انتظار دارد که این بزرگواران از این هیئت و راهنمایی دریغ نورزند و با پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در اصلاح کتب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

کتاب حاضر برای دانشجویان رشته جغرافیا در مقطع کارشناسی به عنوان منبع اصلی درس «جغرافیای روستایی ایران» به ارزش ۲ واحد تدوین شده است. امید است که علاوه بر جامعه دانشگاهی، سایر علاقه مندان نیز از آن بهره مند شوند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۳	فصل اول: سیر تحول، تعاریف و مفاهیم
۳	مروری بر تاریخچه استقرار سکونتگاههای روستایی ایران
۶	سیر تحول روستاها
۱۲	بررسی و تحلیل تعاریف سکونتگاه روستا
۱۹	جغرافیا، توسعه روستایی و برنامه‌ریزی روستایی
۲۱	چشم‌انداز آینده روستاها
۲۵	فصل دوم: شکل‌پذیری روستاهای ایران
۲۷	رویکردهای مکان‌گزینی سکونتگاهها
۲۹	نقش عوامل طبیعی در شکل‌پذیری روستاهای ایران
۲۹	توپوگرافی (اشکال ناهمواری)
۳۰	آب و هوا (اقلیم)
۳۱	آب
۳۱	خاک
۳۲	نقش عوامل انسانی در شکل‌پذیری روستاهای ایران
۳۲	جمعیت
۳۳	معیشت
۳۴	طبقه‌بندی روستاها براساس شکل استقرار
۳۸	فصل سوم: ساختار اقتصادی روستاها
۳۹	اشکال مالکیت و کاربری اراضی روستاها

۳۹	زمینه‌های تاریخی پیدایش انواع مالکیت
۴۲	مالکیت اراضی زراعی در آستانه اصلاحات ارضی دهه چهل
۴۴	تأثیرات اصلاحات ارضی در جامعه روستایی ایران
۵۴	مالکیت اراضی زراعی بعد از اصلاحات ارضی
۵۶	مالکیت اراضی زراعی بعد از انقلاب
۵۹	انواع نظامهای بهره‌برداری از اراضی
۵۹	تاریخچه انواع نظامهای بهره‌برداری در ایران
۶۵	مفهوم نظام بهره‌برداری
۶۷	انواع نظامهای بهره‌برداری کشاورزی سنتی ایران
۶۸	تغییر نظام بهره‌برداری سنتی بعد از اصلاحات ارضی
۷۰	حول نظامهای بهره‌برداری بعد از انقلاب
۷۳	نظام بهره‌برداری منابع آب روستاها
۷۴	روشهای مختلف آبیاری
۷۸	زمان‌بندی آبیاری
۷۹	فصل چهارم: ساختار اجتماعی و فرهنگی روستاها
۷۹	قشربندی جامعه روستایی ایران
۸۰	معیارهای تعیین رده در سلسله‌مراتب اجتماعی در روستا
۸۲	قشربندی جامعه روستایی ایران در دوره پهلوی
۸۳	قشربندی جامعه روستایی ایران قبل از اصلاحات ارضی
۸۴	قشربندی جامعه روستایی ایران بعد از اصلاحات ارضی
۹۴	فصل پنجم: اشکال بهره‌برداری از نظامهای روستا در اقتصاد روستایی ایران
۹۵	زراعت و باغداری
۹۶	زراعت
۱۰۷	باغداری
۱۰۹	مشکلات بخشهای زراعت و باغبانی کشور
۱۱۶	دامداری و دامپروری، پرورش طیور
۱۱۶	عوامل مؤثر بر فعالیت دامداری
۱۱۷	دامداری موجود در کشور
۱۱۸	مشکلات صنعت دام و طیور کشور

۱۲۰	فصل ششم: صنایع، خدمات و گردشگری روستایی
۱۲۰	صنایع روستایی
۱۲۲	صنایع کوچک روستایی
۱۲۴	صنایع دستی روستایی
۱۲۵	خدمات (درآمدهای متفرقه)
۱۲۷	گردشگری روستایی
۱۲۸	بوم گردشگری و گردشگری روستایی
۱۳۱	اهداف گردشگری روستایی
۱۳۱	انواع گردشگری روستایی
۱۳۴	گردشگری روستا پایدار
۱۳۵	ضروریات توسعه گردشگری روستایی
۱۳۶	تأثیرات، پیامدها و چالش‌های ناشی از گردشگری روستایی
۱۴۰	فصل هفتم: نقش سازمانهای دولتی و تجاری روستایی معاصر ایران
۱۴۱	دیدگاههای مختلف در مورد نقش دولت در توسعه
۱۴۴	نقش سازمانهای دولتی در توسعه روستایی قبل از انقلاب
۱۴۴	دولت و توسعه در سالهای قبل از ۱۳۰۰
۱۴۶	دولت و توسعه از ۱۳۰۰ تا ۱۳۵۷
۱۴۷	دولت و توسعه بعد از پیروزی انقلاب اسلامی
۱۴۸	نقش سازمان جهاد کشاورزی در توسعه روستایی معاصر ایران
۱۵۰	نقش بنیاد مسکن انقلاب اسلامی در توسعه روستایی معاصر ایران
۱۵۳	نقش دهیارها در توسعه روستایی معاصر ایران
۱۵۵	چالشهای سازمانهای دولتی متولی توسعه روستایی کشور
۱۵۸	فصل هشتم: روابط شهر و روستا در ایران
۱۵۸	مفاهیم
۱۵۸	روابط شهر و روستا
۱۵۹	پیوندهای روستایی- شهری
۱۶۳	ویژگیهای ناحیه حاشیه شهری
۱۶۳	ویژگیهای ناحیه پیرامونی روستا- شهری
۱۶۴	روابط شهر و روستا در ایران

۱۶۴	قبل از اسلام
۱۶۴	دوره اسلامی
۱۶۵	از دوره سلجوقیه تا اصلاحات ارضی دهه چهل
۱۶۸	روند تحول روابط شهر و روستا بعد از اصلاحات ارضی تا زمان حاضر
۱۷۳	فصل نهم: نقش ارتباطات در توسعه روستایی ایران
۱۷۴	اهمیت راههای روستایی
۱۷۷	سیستم ارتباطات روستایی در ایران
۱۸۲	جمع‌بندی
۱۸۳	فصل دهم: نقش فناوریهای نوین در توسعه روستایی ایران
۱۸۶	مؤلفه‌های فناوری در عرصه توسعه روستایی
۱۸۷	طبقه‌بندی فناوریها
۱۸۸	ضرورت کار در فناوری اطلاعات و ارتباطات در توسعه روستایی
۱۹۰	رهیافت مبتنی بر فناوری اطلاعات در سیاست‌گذاری مدیریت روستایی
۱۹۲	ارتباطات و توسعه روستایی
۱۹۳	جایگاه فناوری اطلاعات و ارتباطات در توسعه روستایی ایران
۱۹۵	نقش فناوریهای اطلاعاتی و ارتباطی در حوزه توسعه روستایی
۱۹۵	فناوریهای سیار
۱۹۶	فناوری همه‌پخشی ناحیه‌ای
۱۹۶	فناوری کار از راه دور
۱۹۸	کاربرد فناوری اطلاعات و ارتباطات در کشاورزی دقیق
۱۹۹	اینترنت و توسعه روستاهای ایران
۲۰۱	روستای شاهکوه، نمونه اجرایی موفق از جامعه اطلاعاتی
۲۰۳	چالشهای کاربرد فناوریهای نوین در توسعه روستایی
۲۰۶	فصل یازدهم: اشکال مدیریت روستایی ایران از گذشته دور تا دوره معاصر
۲۰۶	مفهوم مدیریت
۲۰۷	مفهوم مدیریت روستایی
۲۰۸	مدیریت روستایی قبل از اصلاحات ارضی
۲۱۰	تحلیلی بر مدیریت روستایی قبل از اصلاحات ارضی
۲۱۴	مدیریت روستایی بعد از اصلاحات ارضی

۲۱۸	تحلیلی بر مدیریت روستایی بعد از اصلاحات ارضی
۲۲۱	مدیریت روستایی بعد از انقلاب
۲۲۲	شورای اسلامی روستا
۲۲۳	تحلیلی بر مدیریت روستایی بعد از انقلاب
۲۲۵	منابع
۲۴۱	واژه‌نامه
۲۴۳	نمایه مردم
۲۴۵	نمایه مکان
۲۴۸	تصاویر رنگی

فهرست جداول و اشکال

صفحه

مواضع

۳۳	جدول ۲-۱ جمعیت کشور براساس سرشماریهای عمومی نفوس و مسکن ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰
	جدول ۲-۲ برآورد شاغلان روستایی ۱۰ ساله و بالاتر برحسب گروههای عمده شغلی و
۳۵	نسبی آستان ۱۳۸۵ (هزار نفر)
	جدول ۲-۳ شاغلان ۱۰ ساله و بالاتر کشور برحسب گروههای عمده شغلی و جنسی در
۳۵	سرشماری سال ۱۳۸۰
۴۳	جدول ۳-۱ مالکیت اراضی زراعی ایران در آستانه اصلاحات ارضی دهه ۱۳۴۰
۵۴	جدول ۳-۲ مالکیت اراضی زراعی ایران در سال ۱۳۵۳
	جدول ۳-۳ شاخص تحول تعداد و مساحت بهره‌برداران در سال ۱۳۵۴ بر مبنای سال
۵۵	(۱۳۳۹=۱۰۰)
	جدول ۳-۴ مقدار زمین واگذارشده و مشاعی تشکیل شده در استانهای منتخب تا سال
۵۷	۱۳۶۷
۵۹	جدول ۳-۵ اندازه واحدهای بهره‌برداری زراعی و توزیع بهره‌برداران در سال ۱۳۷۰
۷۱	جدول ۳-۶ ساختار شرکتهای سهامی زراعی بعد از انقلاب تا سال ۱۳۸۰
	جدول ۳-۷ روند تغییرات در فراوانی نسبی بهره‌برداران بخش کشاورزی برحسب
۷۳	مساحت واحدهای بهره‌برداری در سالهای مختلف به هزار نفر
۷۳	جدول ۳-۸ واحدهای بهره‌برداری برحسب تعداد و درصد در سال ۱۳۸۲
۸۶	جدول ۴-۱ قشریندی جامعه دهقانی در روستاهای کشور براساس میزان زمین
۸۶	جدول ۴-۲ توزیع قشرهای دهقانی در مناطق روستایی کشور در سال ۱۳۷۰
۸۷	جدول ۴-۳ اندازه واحدهای بهره‌برداریهای زراعی و توزیع بهره‌برداران در سال ۱۳۷۰
۸۸	جدول ۴-۴ میزان زمینهای آیش به تفکیک مساحت واحدهای بهره‌برداری
۹۱	جدول ۴-۵ گروه‌بندی طبقاتی (قشریندی اجتماعی) ساکنان روستا
۹۸	جدول ۵-۱ تقسیمات اراضی کشور برحسب نوع خاک واحد (میلیون هکتار)

جدول ۵-۲	مقایسه میزان رطوبت در زمینهای شخم خورده و شخم نخورده	۱۰۲
جدول ۵-۳	میزان تقریبی آب مورد نیاز برخی از گیاهان زراعی	۱۰۳
جدول ۵-۴	سطح زیر کشت محصولات سالیانه کشور در سال زراعی ۱۳۸۸-۱۳۸۷	۱۰۵
جدول ۵-۵	برآورد سطح، تولید و عملکرد در هکتار محصولات زراعی کل کشور در سال زراعی ۱۳۸۸-۱۳۸۷ (واحد: هکتار، تن و کیلوگرم)	۱۰۵
جدول ۹-۱	آمار طول راههای روستایی کشور به کیلومتر، شهریور ۱۳۹۰	۱۷۹
جدول ۱۱-۱	پهنه‌نگاری اثرگذاری فناوریهای مختلف بر سیستمها	۱۸۸
کادر ۱۱-۱	مطالعه موردی در روستای آرپدره	۲۱۱
کادر ۱۱-۲	مطالعه موردی در روستای گسکره و ماکلوان	۲۱۲
شکل ۶-۱	روستای کندوان	۲۴۸
شکل ۶-۲	هتل پنج ستاره ای در روستای کندوان	۲۴۸
شکل ۶-۳	روستای برغان	۲۴۹
شکل ۶-۴	ماسوله در گیلان	۲۴۹
شکل ۶-۵	شهر سوخته در سیستان	۲۵۰
شکل ۶-۶	صنایع دستی کلپورگان	۲۵۰
شکل ۶-۷	سوزن‌دوزی بلوچ	۲۵۱

پیشگفتار

جغرافیای روستایی، به مثابه جغرافیای روستاها، با جغرافیای کشاورزی و جغرافیای زراعی همپوشانی دارد. در روستاها بسیاری از افراد به کار زمین داری اشتغال ندارند، از جمله کارگران، سرکارها، صنعتگران و حتی کارکنان صنایع. این عناصر در مرکز توجه جغرافیای زراعی قرار ندارند. ارتباط این عناصر با امر کشاورزی تا آنجاست که بتوانند آن را تحت نظر قرار دهند. عناصر غیر کشاورز مقیم روستاها محلی بیش از شهرنشینان در جغرافیای زراعی ندارند، زیرا اینان نیز در چارچوب مناسباتی مشابه می‌توانند بر امر کشت و زرع تأثیر بگذارند؛ در مقابل، گاه با شهرنشینان کشاورز برخورد می‌کنیم. جغرافیای زراعی و جغرافیای کشاورزی نیز متفاوت است. جغرافیای کشاورزی بیش از جغرافیای زراعی به جنبه‌های فنی و اقتصادی مسئله توجه نشان می‌دهد و در آن بیشتر بر علم فلاحی، یعنی علم به مناسبات میان تولید زراعی و تکنیک کشاورزی و همچنین بر اقتصاد تولید زراعی تکیه می‌شود. بدین قرار، جغرافیای کشاورزی می‌تواند نتایج اقتصادی و فنی کشت و زرع را جدا از مجموعه کیفیات انسانی آن مورد مطالعه قرار دهد، در حالی که جغرافیای زراعی بیش از جغرافیای کشاورزی بر تغییراتی که بهره‌برداری کشاورزی در مناظر جغرافیایی پدید آورده است تکیه می‌کند و بیشتر در جستجوی تأثیرات انسانی است (درئو، ۱۳۷۱: ۲۹۳-۲۹۴).

کشور ایران از تنوع جغرافیایی، اقتصادی و اجتماعی بسیار زیادی برخوردار است. تنوع مزبور همراه با سرعت تحولات جاری سبب می‌شود که مطالعات روستایی نیازمند تجدید نظر سریع باشد. امروزه این مطالعات در قالب طرحها، پایان‌نامه‌ها و رساله‌های ختم تحصیلی منطقه‌ای انجام می‌گیرد.

این مجموعه به پیروی از سرفصل مصوب درس جغرافیای روستایی ایران تهیه شده است. به همین دلیل، برخی از فصول و محتوای آن چنان که باید و شاید با خواست نگارنده هماهنگی ندارد و ممکن است از انسجام لازم نیز برخوردار نباشد. از طرفی، حجم مجموعه اطلاعات موجود به قدری است که انتقال آن به ذهن دانشجویان میسر است و نه مفید. آنچه اهمیت دارد گسترش روشها و نحوه اندیشیدن است که دید محققان را رو به افق بی کران می گشاید. با این دید، در این مجموعه، مدل کلی مورد نظر مطالعات جغرافیای روستایی مطرح شده و زمینه لازم برای بحث و تبادل نظر بین دانشجویان سطوح مختلف تحصیلی و اساتید فراهم شده است. در تدوین این مجموعه، نگارنده وام دار دو نفر از دانشجویان برجسته دوره دکترای جغرافیای روستایی، خانم حوریه مرادی و آقای عادل سلیمانی است، محققانی که با اشتیاق و وصف ناپذیر، مهر فراوان و بلند نظری نقش ارزنده‌ای در تدوین کتاب داشته‌اند. همین جا دارد از سرکار خانم سمیه یحوی که با دقت نظر فراوان نمونه‌خوانی و کنترل فنی این کتاب را به عهده داشته‌اند و از سرکار خانم هاله معیری کارشناس گروه جغرافیا، سرکار خانم پری حیدری به دلیل پیگیریهای مستمر که با صبر و حوصله فراوان ممکن بسازی در پیشرفت این کتاب نموده‌اند تشکر و قدردانی نمایم.

مؤلف سپاس قلبی خویش را به حضور فاضل فرهیخته، استاد علم و آزادگی، دکتر سیروس سهامی تقدیم می‌دارد که در سایه توجهات ایشان توانسته است از دور دستی بر حرفه معنوی معلمی در دانش انسانی جغرافیا داشته باشد. امید است مطالب این مجموعه بتواند در گسترش توان تحلیل علمی دانشجویان و علاقه‌مندان مفید واقع گردد و مبنایی باشد که هر یک از بخشهای آن توسط محققان با جزئیات بیشتر مطالعه شود و در توسعه سرزمین تاریخی و با سابقه درخشان ایران مؤثر افتد.